

MƏHƏMMƏD İQBAL YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ QƏRBİN GÜNDƏMƏ GƏTİRİLƏN ƏSAS PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Giriş. Pakistanın mütəfəkkir şairi, milli quruculuq ideyalarının müəllifi hesab olunan Məhəmməd İqbal Şərq dünyasında öz sözünü deməyi bacarmışdır. 1877-ci ildə indiki Pakistanın Siyalkot qəsəbəsində dünyaya gəlmiş, ilk təhsil pillələrini Şərqdə başa vurmuş, sonra Avropada təhsilini uğurla davam etdirmişdir. Şərq və Qərbdə yaşaması, eyni zamanda, hər iki mədəniyyətin daşıyıcılarının yaradıcılığından bəhrələnməsi Məhəmməd İqbala geniş dünyagörüşü və düzgün rəqərs qazandırmışdır.

M.İqbalın əsərlərində Şərq problemləri

Məhəmməd İqbalın yaradıcılığında Şərqin problemlərinin gündəmə gətirilməsi əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Müəllif bəzən bədii boyalar vasitəsilə, bəzən də birbaşa problemi ifadə etməklə cəmiyyətdəki mövcud vəziyyəti əks etdirmişdir. Müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunan problemlərin bəzi məqamlarına diqqət edək.

Müstəmləkəçilik. Məhəmməd İqbalın yaşadığı dövrün mövcud ziddiyyətlərini tədqiq edərkən aydın müşahidə edə bilir ki, sözügedən dövr siyasi və sosial cəhətdən kifayət qədər mürəkkəb xarakter daşıyırdı. Filosof şair Qərbin Şərqdə yeritdiyi müstəmləkə siyasətini hər zaman tənqid atəsinə tutmuşdur. Müstəmləkə vəziyyətində olan Şərqin talan edilməsi, maddi və mənəvi sərvətlərinin mənimsənilməsi müəllifi narahat edən problemlərdən biri idi. Bunu mütəfəkkir ədib bir çox əsərlərində diqqət mərkəzinə gətirmişdir. Müstəmləkə vəziyyətində olan Şərq tədricən yox olmağa, tamamilə Qərbin əsarətinə tabe edilməyə sürüklənirdi.

İmperializm. Qərbin Şərqi qarşı yeritdiyi imperializm siyasətini Məhəmməd İqbal heç bir zaman qəbul etməmişdir. İmperializmin Şərqin inkişafını ləngitdiyini, onu istismar edən başlıca amil olduğunu müəllif daim öz ümmətinə anlatmağa çalışmışdır. İmperializmlə yanaşı, kommunizm də müəllifin tənqid hədəfindən yayın bilməmişdir [6, s. 73].

Qərbin təqlidi. Mütəfəkkir ədibin əsərlərində qabardılan əsas problemlər arasında Qərbi təqlid önəmli yer tuturdu. Şərq aləminin qərblilərin düşüncə, yaşam, əxlaq və bir çox dəyərlərini təqlid etməsi müəllifi narahat edən əsas məsələlərdən biridir. Şərq aləminin öz milli dəyərlərini tərk edərək kor-koranə Qərbi təqlid etməsi müəllifi bu yolda həyəcanlı olmağa təşviq edir [5, s. 139]. Qərb səviyyəsində inkişafın yalnız təqlid vasitəsilə olmayacağına müəllif əmin idi. Bunun Şərq aləmini yalnız acınacaqlı vəziyyətə sürükləyəcəyini dəqiq planlaşdırmaq olardı. Öz milli dəyərlərinə sahib çıxma bilməyən Şərq təqlidlə məhvini planlamış kimi görünürdü. Müəllif bu yolda daim çağırışlar etmiş, həm bədii yaradıcılığı, həm də ictimai-siyasi fəaliyyətində sözügedən məsələləri ön plana çəkmişdir.

Qərb yönümlü siyasət. M.İqbalı narahat edən əsas mövzulardan biri Qərb yönümlü siyasət idi. Filosof ədibin düşündüyü, milli və bəşəri dəyərlərə əsaslanan cəmiyyət konsepsiyası üçün əsas maneələrdən biri də Şərq ölkələrinin Qərbə yönümlü siyasəti idi. Ərəbistan, İraq və bir çox Şərq ölkələrinin Qərb meyilli siyasəti Məhəmməd İqbalı bu baxımdan çox narahat edirdi. Həmin cəhəti, xüsusilə müəllifin "Cavidnamə" əsərində müşahidə edə bilir ki, Avropalı qız olaraq bəhs edilən şəxs hesab edirik ki, Qərbin Şərqi göndərdiyi Gertrude Belldir. Gertrude Bell XX əsrin əvvəllərində Şərqi gələrək onun siyasət, coğrafiya cəhətdən dəyişməsində əsaslı rol oynamış bir şəxsiyyətdir. G.Bellin Şərqin coğrafi planını hazırlamaq, buradakı vəziyyəti öz dövləti İngiltərəyə çatdırmaq, ərəb dünyasını Osmanlıdan ayırmaq, eyni zamanda, İraqa Feysəlin hökmdar seçilməsi yolunda göstərdiyi xidmətləri, təbii ki, inkar edilə bilməz [7].

Məhəmməd İqbal da onun barəsində bu şəkildə söz açır:

"Getdi Hicaz çölünə çatdı,

Şərqdə və Qərbdə nə gördü, yazdı,

Cənnət bağçasından rəngli idi yazdıqları" [2, s. 131].

Millətçilik. Filosof şairə görə, millət insanları bir-birindən ayırmaq üçün ortaya atılmış bir qavramdır. Millət anlayışı Məhəmməd İqbalın təfəkküründə insanların birliyini pozmaq üçün yaradılmış bir qavramdır. İnsanlar bir-birilə dost və qardaşdır. Millət ifadəsi sadəcə insanların düşüncəsində ayrı seçkiliyi yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, mütəfəkkirin yaradıcılığında və fəaliyyətində milli məsələlər də önəmli yer tutur, sadəcə Məhəmməd İqbal ifrat milliyətçiliyin tərəfdarı deyildi, o bunu həm mənəvi, həm də siyasi inkişafa zidd sayırdı.

Məzhəbçilik. Məzhəbçilik sözügedən dövrdə Şərq dünyası üçün əsas problemlərdən biri hesab olunurdu. Müsəlmanların dini məzhəb cəhətdən bir-birlərini xor görməsi təbii olaraq onların parçalanmasını, eyni zamanda, düşmənçiliyini təmin edirdi. Müsəlmanların məzhəb cəhətdən ayrılması, Qərbin bundan istifadə edərək onlar arasında nifaq və ziddiyyətlər yaratması müəllifi bu problemi diqqət mərkəzində saxlamağa sövq etmişdir. Məhəmməd İqbala görə, məzhəb anlayışı siyasi oyunlardan biridir [2, s. 273].

Düşüncə tərz. Müəllifin yaradıcılığı boyu gündəmə tutduğu əsas problemlərdən biri insanların düşüncə tərzidir. Məhəmməd İqbal hər iki yarımkürənin düşüncələrinin fikirləri ilə tanış bir şəxsiyyət idi. İqbal bilirdi ki, Şərqin tarixi inkişafında böyük mütəfəkkirləri olmuşdur. Şərq Məhəmməd peyğəmbər, Firdovsi, Nizami, Tusi, Rumi və bir çox dahi şəxsiyyətlər yetişdirməyi bacarmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, mövcud cəmiyyətdə düşünmək və mühakimə yürüdə bilmək sahəsində ciddi problemlər müşahidə olunurdu, insanlar daim başlarına gələn hər şeyi qədər hesab edir, baş verən

bütün ədalətsizlikləri normal qəbul edirdilər. Bu da, öz növbəsində, insanları sıradan biri olmağa, hər şeyə boyun əyməyə vadar edirdi.

Köləlik. Bir çox Şərq mütəfəkkirləri kimi Məhəmməd İqbalı da narahat edən əsas problemlərdən biri köləlik idi. Məhəmməd İqbal köləlik barədə bir çox məqamları qeyd etməkdən çəkinməmişdir [5, s. 109-119]. Hindistanda eləcə də bir çox Şərq ölkələrində olan köləlik insanların hüquq və azadlıqlarının istismarı kimi dəyərləndirilirdi. İnsanların kölə vəziyyətinə salınması Qərbin siyasəti, eyni zamanda, daxili hərc-mərclik sayəsində baş verirdi. Kölə olan bir fərd artıq öz həyatını və yaşamının səbəbini unudurdu [2, s. 215]. Onun tək dərdi deyilənlərə itaət və öz ağasını məmnun etməkdir. Kölə real həyatın anlamını dərk etməkdə acizlik göstərər, ömrünü sükunətdə keçirə bilərdi [3, s. 95].

Satqınlıq. Satqınlıq tarix boyu bir çox nəhəng imperiyaların süqutuna səbəb olmuş əsas problemlərdən biridir. Müəllif vətəninə xainlik edən şəxslərə qarşı hər zaman sərt mövqedə olmuş, insanlara da bunu təlqin və təbliğ etmişdir. “Cavidnamə” əsərində öz vətəninə xəyanət etmiş real şəxsiyyətlər olan Benqallı Cəfər və Dehqanlı Sadiqin bədii obrazları vasitəsilə bütün xainləri ifşa etmiş, mövcud vəziyyətin onların əməllərinin nəticəsi olduğunu göstərmişdir [2, s. 196]. Müəllif Cəfər və Sadiqlərin insanlara pis nümunə olduğunu, onlardan örnək alanları da eynilə tənqid etmişdir. Müəllif Cəfər və Sadiqin aqibətini göstərməklə zamanəsinin insanlarını bundan ibrət almağa dəvət etmişdir.

Qadın hüquqsuzluğu. Şərq aləminin əsas problemləri arasında qadın məsələsi əhəmiyyətli yer tutur. Məhəmməd İqbal qadın hüquqsuzluğuna öz münasibətini bildirmiş, problemi və həlli yollarını göstərməyə çalışmışdır. İqbala görə, qadınların boşanan zaman kişilərlə bərabər hüquqa sahib olmaları lazımdır [4, s. 207]. Bunun təmin edilə bilməməsinin əsas səbəbini müəllif köhnə qanunlar, hakimlərin istinad edəcək başqa bir mənbələrinin olmamasında görürdü [4, s. 207]. Filosof ədib qadın hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi tərəfdarı olmuşdur. İqbal bütün bunları Qərb modernizmi deyil, İslam dəyərləri çərçivəsində həyata keçirməyin tərəfdarı idi. Məhəmməd İqbal qadın və kişinin mütləq bərabərliyini qəbul etməmiş, onların hər birinin öz dəyəri olduğu qənaətinə olmuşdur. Ali Nihat Tarlanın qənaətinə görə, Məhəmməd İqbal qadının birinci vəzifəsini ana olmaq, cəmiyyətə ağıllı övladlar bəxş etmək olduğunu hesab edirdi [5, s. 126].

Qərb dünyasının əsas problemləri

Məhəmməd İqbalın hər iki yarımkürədə yaşaması, eyni zamanda, mütaliəli bir şəxsiyyət olması həm Şərq, həm də Qərb barədə öz rakursunu sərbəst şəkildə yürüdə bilməsinə səbəb olmuşdur. Mütəfəkkir ədib Qərb siyasi xadim, iqtisadçı, filosof, şair və yazıçıların əsərləri ilə tanış olmuş, onlar barədə öz fikirlərini bildirmişdir. Müəllif əsərlərində Karl Marks, Nitşe, Kicənner, Makedoniyalı İsgəndər, Dante, Höte, Hegel, Ziqmund Freyd, Enşteyn, Nyuton və digərlərinin adlarını çəkmiş onların müxtəlif düşüncə sistemlərini şərh etmişdir. Xüsusilə də, “Cavidnamə” və “İslamda dini düşüncənin yenidən inşası” adlı əsərləri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Sözügedən əsərlərdə adlarını çəkdiyimiz şəxsiyyətlərin bəzi məqamlarda Şərq düşüncüləri ilə təzadlı görüşləri müşahidə olunur. Bunun üçün “Cavidnamə” və “İslamda dini düşüncənin yenidən inşası” əsərlərini mütaliə etmək kifayətdir. Müəllif hər zaman üstünlüyü Şərqə vermiş, Qərbdə kəşf olunan bir çox yeniliklərin Şərq aləmində əvvəllərdən məlum olmasını diqqətdə saxlanılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd İqbal Qərb sivilizasiyasının bir çox önəmli məsələlərindən bəhrələnməyin də Şərq üçün əhəmiyyətli olacağını dəfələrlə vurğulamışdır.

Qərb düşüncə tərz və siyasəti. Məhəmməd İqbalın dünyagörüşünün Şərq və Qərb mədəniyyətinin sintezi əsasında formalaşmasına baxmayaraq, bir çox Qərb fikirləri müəllifə zidd idi. Qərblilərin bəzi məqamlarda rəşionalizmə meyilli olması, ruh və mənəvi dəyərlərdən uzaqlığı müəllifin onları “qəlbləri ölüdür” fikrini səsləndirməyə vadar etmişdir [2, s. 84]. Müəllif Qərb aləminin raionzalim və materilizm barədə həddən artıq mühafizəkar mövqedə olmalarına tənqidi münasibət bildirmişdir. Qərblilərin hər şeyə skeptik münasibəti onların siyasətinə də yansıyırdı. Qərb dünyası siyasi meydanda özündən başqasına güvənməyərək, yalnız öz ağalığını təmin etməyə çalışır. Bu cəhət də Məhəmməd İqbalın qəti şəkildə sərt mövqeyinə səbəb olmuşdur. Qərblilərin parçalama, nifaq salma adətləri Məhəmməd İqbal üçün barışılmaz hal idi.

Hegemoniya. Demək olar ki, sözügedən dövr dünya üçün aktual problemlərdən biri hegemoniya idi. XX əsrin əvvəllərində baş verən dünya müharibəsi bunun aydın sübutudur. Qərb ölkələri, xüsusən Avropa bu müstəvidə öz iqtidar və gücünü bərpa etmək üçün əlindən gələni əsirgəmir. Bütün bunlar İqbalın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Mussolini barədə İqbal yazırdı: “Cahanı almaq dərdi yoxdursa, bu bədbəxtlik mümkün deyil” [2, s. 59].

Şərq aləminə bəslənən mənfi münasibət və qərəzli mövqe. Şərqi ikili standartlardan yanaşma Məhəmməd İqbalın dövrü üçün də aktual olmuşdur. Qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərini mütaliə edərkən də onların Şərq şəxsiyyətlərinə, yaratdıqları şərqli obrazlarına münasibətdə bunu aydın müşahidə edə bilirik. Məhəmməd İqbal bu cəhəti aydın dərk edən ədiblərdən biri olmuş, problemi daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Əsərlərində obrazların bədii dili, yaxud birbaşa müəllif təhkiyəsi ilə qərblilərin Şərq düşüncələrini şərh etmişdir. Xüsusilə də, Məhəmməd peyğəmbəri psixopat adlandıran Qərb alimi George Foxa öz mövqeyini ifadə etmiş, əsaslı sübutlarla onun yanlış olduğunu bəyan etmişdir [4, s. 229].

Şərq və Qərb problemlərinin İqbal yaradıcılığında həlli yolları

Mənlik. Əminliklə söyləmək olar ki, İqbalın yaradıcılığında mənlik məsələsi əsas qayəni təşkil edir. Məhəmməd İqbal hesab edir ki, dəyişim üçün, ilk növbədə, insanın daxili günəşi hesab etdiyi mənliyinə, yəni daxili kimliyinə bələd olması vacibdir [1, s. 38-56]. Öz mənini kəşf edən insan artıq düşüncə tərzini dəyişər, başına gələnlərə fərqli münasibət bəsləyər. Həyatını qədər adlı oyundan qurtarar [2, s. 242].

Təhsil. Təhsil, elm və maariflənmə tərəqqinin əsas təkanverici qüvvəsi hesab olunur. Məhəmməd İqbal cəhalətin azalması, insanların düşüncə tərzlərini formalaşdırma bilmələri üçün təhsili önəmli faktor hesab edir. Bu baxımdan filosof-şair Qərb aləminin də gücünün elmdən aldığını etiraf etmişdir [2, s. 236-237].

Mübarizə. İnkişafın əsas faktoru mübarizədir. İnsan iradə göstərməli, lazımı şəkildə öz cəsarət və hünərini ortaya qoymağı bacarmalıdır. Deyərləri uğrunda savaşımaqdan çəkinməməlidir.

Qərbin tənqidi. Məhəmməd İqbala görə, Şərq aləmi üçün Qərbin tənqidi də çox önəmlidir. Şərq aləmi kor-koranə Qərbi təqlid etmək əvəzinə, onu düzgün dəyərləndirib tənqid etməlidirlər. Şair yazır:

“Qərbin təqlidi Şərqi özündən uzaqlaşmağa gətirdi,
Əslində, bu ümmətə Qərbin tənqidi lazımdır” [2, s. 236].

Müsəlmanların birliyi. Müsəlman birliyi, ümumiyyətlə müsəlmanlıq düşüncəsi Məhəmməd İqbalın ədəbi-fəlsəfi dünyagörüşünün əsasını təşkil edən nüanslardan biridir. Müsəlman dünyasında baş verən siyasi və sosial hərc-mərclik, tərqiət, məzhəb ayrılıqları onların qüdrətini itirməyinə, bir-birlərinə düşmən olmalarına səbəb olmuşdur. Müəllif hesab edir ki, bütün bu ayrı seçkilik əsassız və lazımsızdır. Müsəlmanlar vahid islamın təməl dəyərləri əsasında birləşməlidirlər. Məhəmməd İqbal bu baxımdan “ideal cəmiyyət” konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Həmin cəmiyyət coğrafiyadan asılı olmamalı, onun ərazisi bütün müsəlmanların yaşadığı məkanı əhatə etməlidir. İdeal cəmiyyətdə millət anlayışı əvəzinə, qardaşlıq anlayışı irəli sürülür. Burada könül birliyi dil birliyindən üstündür [1, s. 164]. İqbala görə, ideal cəmiyyətin qanunları Quran dəyərləri əsasında müəyyən edilməlidir [4, s. 203]. İdeal cəmiyyətin paytaxtı Məkkə şəhəri olmalı, müsəmanların birliyini, qardaşlığını təmsil etməlidir. Bütün bunlar geniş şəkildə Məhəmməd İqbalın “İslamda Dini düşüncənin yenidən inşası” əsərində öz əksini tapmışdır.

Nəticə. Məhəmməd İqbalın yaradıcılığı, Şərq və Qərb sintezini özündə ehtiva edən ədəbi fəaliyyəti onu bir neçə aspektdən təhlil üçün əsas verir. Mütəfəkkir şairin fəlsəfə, siyasət, hüquq elmlərini dərinlən bilməsi tədqiqatların müxtəlif aspektlərdə aparılma bilməsini müəyyənləşdirmişdir. Ədibin yaradıcılığı Şərq, eyni zamanda, Qərb dünyası üçün böyük rezonans doğurmuşdur. Məhəmməd İqbal mədəniyyətlərarası körpü rolunu oynamış, öz yaradıcılığı boyu Şərq və Qərb arasında müqayisə və ümumiləşdirmələri kifayət qədər düzgün və əsaslı şəkildə apara bilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İqbal, Doğudan Esintilər, Çeviren Ahmet Asrar, Düşünce yayınları İstanbul 1981.
2. İqbal Muhammed. Cavidname. Tercüme eden: Halil Tokar. İstanbul, Kaknus yayınları, 2014.
3. İqbal Muhammed. Esrar ve Rumuz, Esrar-ı Hodi, Rumuz-ı Bihodi. Çeviri: Ali Nihat Tarlan. İstanbul, Timaş yayınları 2017.
4. İqbal Muhammed. İslamda Dini Düşüncənin Yenidən İnşası. Çeviri Rahim Acar. İstanbul, Timaş yayınları 2017
5. İqbal Muhammed. Kulluk Kitabı, Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Raz, Musa Vuruşu. Çeviri: Ali Nihat Tarlan. İstanbul, Timaş yayınları 2017.
6. Məhəmməd İqbal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm və təhsil. 2021.
7. <https://www.britannica.com/biography/Gertrude-Bell>

Açar sözlər: Məhəmməd İqbal, Şərq və Qərb konteksti, ədəbi tənqid, mədəni dialoq

Key words: Muhammad Iqbal, Eastern and Western context, literary criticism, cultural dialogue

Ключевые слова: Мухаммад Икбал, восточный и западный контекст, литературная критика, культурный диалог

Xülasə

Məqalə Şərq ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkirlərindən olan Məhəmməd İqbalın ədəbi fəaliyyətində Şərq və Qərbin gündəmə gətirilən əsas problemləri və həlli yollarını araşdırır. Şərq yarımkürəsinin əsas problemləri və onların mənbəyi diqqət mərkəzinə gətirilərək tədqiq edilir. Onların Məhəmməd İqbal yaradıcılığında əks olunma məqamları göstərilir. Qərbin əsas problemləri barədə məlumat verilir. Məhəmməd İqbalın yaradıcılığında bu problemlərə münasibət haqqında fikirlər bildirilir. Qeyd olunan problemlərin həlli yolları Məhəmməd İqbalın rəkursundan şərh edilir.

The main problems of the East and the West in the work of Muhammad Iqbal and their solutions

Summary

The article examines the main problems and solutions brought to the agenda of the East and the West in the literary activity of Muhammad Iqbal, one of the prominent thinkers of Eastern literature. The main problems of the Eastern Hemisphere and their sources are brought to the center and studied. There are moments of their reflection in Muhammad Iqbal's work. The main problems of the West are reported. In the works of Muhammad Iqbal, ideas about the attitude to this development are determined. The solutions to the mentioned problems are interpreted from the point of view of Muhammad Iqbal.

Основные проблемы Востока и Запада в творчестве Мухаммада Икбала и их решения

Резюме

В статье рассматриваются основные проблемы Востока и Запада и их решения в творчестве Мухаммада Икбала, одного из выдающихся мыслителей восточной литературы. В центр внимания и изучения вынесены основные проблемы Восточного полушария и их источник. Показаны моменты их отражения в творчестве Мухаммада Икбала. Освещены основные проблемы Запада. В произведениях Мухаммада Икбала выражены представления об отношении к этим проблемам. Пути решения указанных проблем интерпретируются с точки зрения Мухаммада Икбала.

Rəyçi: Bəsirə Höccət qızı Əzizəliyeva, filologiya üzrə elmlər doktoru